

Іванна Фецько

ГІПЕРО-ГІПОНІМНІ ВІДНОШЕННЯ В МУЗЕЙНІЙ
ТЕРМІНОСИСТЕМІ

У статті з'ясовано сутність гіпонімії, якій належить вагома роль систематизатора лексичних систем національних мов узагалі й термінологічних підсистем зокрема, схарактеризовано гіперо-гіпонімію між термінами музейництва, досліджено їхній зв'язок із дефініціями, визначено основні функції гіпонімів і сукупність засобів вираження гіперо-гіпонімії.

Ключові слова: термін, гіпонім, гіперонім, система, відношення.

На початку третього тисячоліття неабиякої актуальності набуло дослідження особливостей мов певних предметних галузей. Фахова мова деякою мірою протиставляється загальноживаній, хоч і користується її словниковим запасом та, власне, бере з неї початок. Проблематика, пов'язана зі специфічною лексикою фахових мов, сприяла бурхливому розвитку окремої науки – термінознавства.

Термінологічна лексика має низку ознак, за якими вона відрізняється від загальноживаної. Однією з характерних особливостей терміносистеми є системність, яка передбачає: 1) системність плану змісту, тобто системність семантичного, або поняттєвого, наповнення терміносистеми; 2) системність плану вираження, тобто системність словникового наповнення терміносистеми; 3) системність відповідності плану вираження планові змісту.

Найяскравішим свідченням системності будь-якої терміносистеми є наявність родо-видових, або гіперо-гіпонімії відношень. Систематизацію теоретичного матеріалу здійснюють передусім через виявлення ієрархії наукових понять. Основним завданням термінів як спеціально створених номінативних одиниць є не тільки позначати поняття, а й передавати зв'язки між ними. Звідси – наявність гіпонімії парадигми як однієї з найважливіших категорій, що формують термінологічні структури [12, с. 193]. Розподіл термінів за парадигматичними об'єднаннями – яскраве свідчення системної організації термінолексики.

Як уважає Ю. Маслов, найважливішим із семантичних зв'язків є ієрархічний зв'язок за лінією рід-вид між позначенням загальнішого, родового поняття <...> і гіпонімами. Смысловим відношенням терміноодиниці, з одного боку, до його гіпероніма, а з іншого, – до сусі-

дів, інших гіпонімів того самого гіпероніма, визначено обсяг і значення вираженого в терміноодиниці поняття [8, с. 118].

Важливість дослідження гіпонімії відношень мовних одиниць зумовлена тим, що гіпонімія як самостійна лексико-семантична категорія відіграє дуже важливу роль систематизатора лексичних систем національних мов узагалі й термінологічних підсистем зокрема. Тому інтерес мовознавців і термінознавців до вивчення гіпонімії відношень є цілком закономірним і зрозумілим. Питаннями гіпонімії цікавилися Д. Лотте [4], Т. Канделаки [5], Л. Новиков [11], Б. Головін, Р. Кобрін [2], гіперо-гіпонімію в термінології досліджували такі українські науковці, як Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк [12], М. Кочерган [7] та ін.

Українська терміносистема музейництва, незважаючи на бурхливе піднесення термінознавства, ще не була об'єктом детального аналізу й потребує всебічного наукового опрацювання. Вивчення гіперо-гіпонімії відношень сприятиме кращому пізнанню системних відношень у терміносистемі музейної справи, що й пояснює актуальність дослідження.

Мета дослідження – з'ясувати особливості родо-видових відношень у термінології, проаналізувати специфіку гіперо-гіпонімії відношень терміносистеми музейництва, визначити характер протиставлень між музейними термінами.

Гіперонім – термін чи терміносполучення з родовим, більш узагальненим значенням стосовно термінів або терміносполучень видового, менш узагальненого значення. *Гіпонім* – термін чи терміносполучення видового, більш спеціального значення відносно терміна чи терміносполучення родового, більш узагальненого значення [10, с. 163].

Питання визначення гіперо-гіпонімії відношень, як констатують автори монографії «Українське термінознавство», перебуває на початковій стадії. За їхніми спостереженнями, домінує погляд, відповідно до якого гіпонімії парадигми логічно угрунтовані взаємодією між родо-видовими поняттями та частиною й цілим, базуються на імплікації чи виключенні понять. На їхній погляд, гіперо-гіпонімії відношення між термінами конкретних систем

виникають або внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів, або через актуалізацію їхніх парадигматичних значень [12, с. 192].

На думку М. Кочергана, «гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови» [7, с. 269]. Гіпонімія, наголошує цей учений, характеризується привативною опозицією: видові назви завжди є семантично багатшими від родових. Саме тому на відміну від синонімії, яка допускає взаємну заміну, для гіпонімії притаманна одностороння заміна гіпоніма на гіперонім, але не навпаки [7, с. 125].

Відношення роду й виду є одним з основних типів найзагальніших відношень між поняттями. Терміни-гіпероніми виражають родові поняття, а терміни-гіпоніми – видові поняття, які є когіпонімами, або співгіпонімами. Варто зауважити, що М. Нікітін запропонував називати *гіпонімами* імена видових понять лише стосовно їхнього спільного гіпероніма, а стосовно один одного на тому самому рівні узагальнення – *еквонімами*.

Рід – це клас предметів (понять), у складі якого – інші групи предметів (понять), що є видами цього роду. Гіпероніми й гіпоніми створюють відкриті гіпонімні ряди, кожен із яких має один гіперонім, що позначає загальне поняття, та один або більше гіпонімів, які підпорядковуються цьому гіпероніму. Звернемо увагу, що когіпоніми взаємно означувальні, чим їх більше, тим ширше значення гіпероніма [13, с. 32].

Гіперо-гіпонімні, або родо-видові, відношення дослідники називають також *гіпонімичними*, *інклюзивно-ексклюзивними* тощо. Існують протилежні погляди науковців стосовно того, чи варто поширювати на мову запозичене з логіки поняття *родо-видові відношення*. Одним дослідникам використання цього терміна щодо термінологіки видається проблематичним, натомість інші вчені гіперо-гіпонімію вважають самостійною лексико-семантичною категорією, заснованою на об'єктивних філософських відношеннях, що має свої мовні особливості [16, с. 37–38].

Гіперо-гіпонімія належить до найважливіших категорій у музейній терміносистемі, свідчить про наявність ієрархічних відношень у ній. Терміни мають «чітко виявляти градацію понять: де родові поняття, а де видові» [15, с. 57].

У гіперо-гіпонімні групи об'єднують термінологічні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родові поняття, гіпоніми – конкретні видові поняття. Наприклад, термін *екскурсія* (відвідування музейної виставки або експозиції під керівництвом музейного

екскурсовода, який веде розповідь за темою експозиції, логічно переходячи від експоната до експоната, даючи додаткові коментарі та відповідаючи на запитання екскурсантів) [9, с. 67] є гіперонімом до гіпонімів *археологічна екскурсія*, *військово-історична екскурсія*, *етнографічна екскурсія*, *історико-краєзнавча екскурсія*, *меморіально-історична екскурсія*, *музейна екскурсія*, *оглядова екскурсія*, *тематична екскурсія*; гіперонім *колекція* (сукупність предметів, зібраних за яким-небудь принципом) [9, с. 41] охоплює гіпоніми *віртуальна колекція*, *геральдична колекція*, *експозиційна колекція*, *еталонна колекція*, *історична колекція*, *меморіальна колекція*, *моніторингова колекція*, *музейна колекція*, *навчальна колекція*, *науково-технічна колекція*, *систематична колекція*, *таксономічна колекція*, *тематична колекція*, *фондова колекція*, *художня колекція* та ін.

Терміни, що відповідають видовим поняттям (наприклад, *авдіогід*, *автогід*, *анемограф*, *анемометр*, *анемоскоп*, *анероїд*, *ареометр*, *атмометр*, *курвіметр*, *мікроскоп*, *мікротом*, *планетарій*), виступають гіпонімами стосовно терміна, співвіднесеного з родовим поняттям *прилади* і як співгіпоніми відносно один одного; терміни *анкета*, *атлас*, *буклет*, *експлікація*, *експозиційна легенда*, *експозиційна тема*, *етикетка*, *іконотека*, *індекс*, *карта*, *обліковий номер*, *орієнтаційна таблиця*, *систематична картотека*, *тезаурус музею*, *топографічний шифр*, *фонотека*, *шифр* є гіпонімами до гіпероніма *довідкові музейні елементи* та ін. Аналіз розвитку гіперо-гіпонімних відношень від гіпероніма до гіпоніма дає змогу вказувати на звуження семантики, і, навпаки, у напрямку від гіпоніма до гіпероніма спостерігаємо розширення значення.

Родо-видові відношення є складними й багатоплановими, на що вказують терміни, коли гіпонім є гіперонімом щодо інших термінів-гіпонімів унаслідок розвитку синтагмозначень. Наприклад, гіперонім *акт* має гіпоніми *акт видачі*, *акт втрати*, *акт деклясації*, *акт передачі*, *акт пошкодження*, *акт приймання*, *акт списання*. Зі свого боку, гіпонім *акт передачі* є гіперонімом для терміна *акт внутрішньої передачі*.

Ієрархічність гіпонімії ґрунтується на логіко-семантичній субординації: гіперонім підпорядковує собі терміноодиноци, значення яких він у себе включає. Відносність гіпонімії розкривається в тому, що гіперонім може сам виступати як гіпонім стосовно термінів із більш широким смисловим значенням, що дає можливість послідовно виокремлювати класи й підкласи лексичних одиниць.

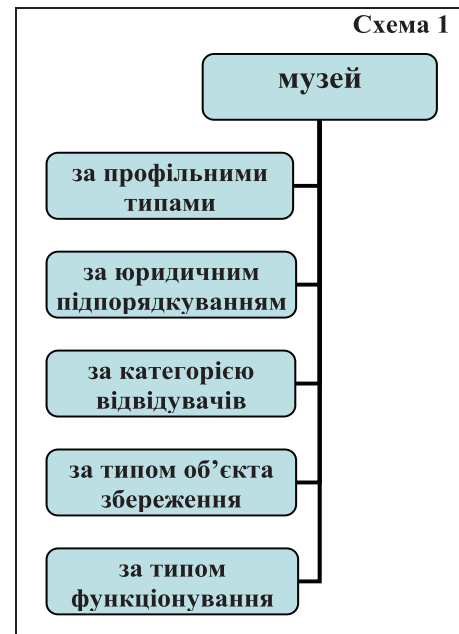

Д. Лотте вирізняє такі «основні правила поділу понять, які перебувають у родо-видових відношеннях: 1) основа поділу (тобто ознака, за якою відбувається поділ обсягу поняття) повинна лишатися однією й тією самою під час утворення будь-якого видового поняття; 2) межі видових понять повинні вичерпувати межі родового поняття» [4, с. 29]. Через те, що гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, конкретизоване за різними критеріями, гіпоніми групуємо не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма формуємо кілька гіперо-гіпонімних груп з огляду на різні розрізнявальні класифікаційні ознаки, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові й слугує об'єднувальним чинником групи. Наприклад, термін *музей* є гіперонімом у таких групах (схема 1): за профільними типами (*антропологічний музей, археологічний музей, синкретичний музей, ботанічний музей, військово-історичний музей, галузевий музей, геологічний музей, ґрунтовий музей, екологічний музей, етнографічний музей, зоологічний музей, індустриальний музей, історико-археологічний музей, історико-архітектурний музей, історико-краєзнавчий музей, історико-побутовий музей, історичний музей, краєзнавчий музей, ландшафтний музей, літературний музей, літературно-краєзнавчий музей, мистецький музей, музей етнографії, музей літератури, музей науки і техніки, музей образотворчого мистецтва, художній музей, науково-технічний музей, політехнічний музей, природничий музей, промисловий музей, синкретичний музей, тематичний музей, художньо-меморіальний музей*); за юридичним підпорядкуванням (*виробничий музей, державний музей, земський музей, комунальний музей, корпоративний музей, національний музей України, приватний музей, церковний музей*); за типом об'єкта збереження (*ансамблевий музей, дієвий музей, колекційний музей, середовищний музей*); за типом функціонування (*віртуальний музей, музей під відкритим небом*).

Поняття, пов'язані між собою родо-видовою залежністю, створюють групи різної структури: 1) у формі дериваційного дерева, де кожен наступний елемент послідовно «розгалужує» свої відношення за певною спільною семою, наприклад: *клас – підклас, ряд – підряд, тип – підтип*; 2) у формі «ялинки», коли родо-видові відношення формуються з декількома ознаками водночас, наприклад: *акт експертизи дорогоцінних металів і коштовного каміння, акт збірвання наявності та прийому-передачі, музей науки і техніки* та ін.

Для музейної терміносистеми досить поширеними є найменування-терміносполучення,

у яких іменник виражає родове поняття, а прикметник та іменник у непрямому відмінку вказують на його видові ознаки: *тезаурус музею, художник експозиції, виставка нових надходжень, виставка приватних колекцій, виставка фондів* та низка інших. Родо-видові зв'язки,

властиві для терміносистеми музейництва, відображають взаємозумовленість та ієрархічність понять музейної сфери.

У гіперо-гіпонімних рядах можуть бути і формально-семантичні, і власне семантичні зв'язки. Якщо гіперонім і гіпоніми не мають спільного формального елемента, то їм властива лише семантична близькість: мінерали – *агат, азбест, алмаз, аметист, берил, галіт, гіпс, гірський криштал, графіт, доломіт, кварц, корунд, лазурит, малахіт, опал, пірит, рубін, сапфір, сидерит, сильвін, тальк, халькопірит* та ін.; речовини – *амбра, атрактанти, ауксини, балзами, гібереліни, дейтоплазма, ілювій, інгібітори, індиго, інсектициди, каучук, мускус, нафталін, озон, перламутр, пепеленти, скипидар, смоли, телургони, фітонциди, формалін, хітин* та ін. Якщо гіпоніми відношення виражені не лише семантично, але й формально, гіпоніми мають спільні елементи як у плані змісту, так і в плані вираження: *породи – гірські породи, корінні породи, магматичні породи, метаморфічні породи, осадові породи* та ін.; *паспорт – музейний паспорт, уніфікований паспорт, реставраційний паспорт*; *парк – дендрологічний парк, зоологічний парк, історичний парк, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк* та ін.

Варто зазначити, що в окремих гіпонімних парадигмах можна визначити кілька рівнів родо-видової організації термінів. Наприклад, систематизуючи назви книг як музейних документів, виділяємо: а) терміносполуки-гіпоніми з трьома рівнями членування (*книга обліку депозитів, книга тимчасових надходжень, книга первинного обліку, книга реєстрації актів* та ін.) та б) терміносполуки з чотирма й більше рівнями членування (*книга обліку надходжень на реставрацію, книга обліку сировинних наукових матеріалів, книга реєстрації фондово-облікової документації* тощо).

У термінознавстві усталеною є думка, що в межах терміносистеми однозначні терміни, здебільшого, є гіперонімами, довкола яких групуються переважно терміносполучення (гіпоніми), що передають видові відмінності родового поняття. Наприклад, термінологічна група з гіперонімом *моніторинг: базовий моніторинг, біологічний моніторинг, геолого-географічний моніторинг, екологічний моніторинг, природничо-музеологічний моніторинг*. Гіперо-гіпонімній парадигмі, створеній однозначними термінами, притаманна нестабільність, тобто здійснюється постійне поповнення її новими гіпонімами.

В. Девкін виокремив декілька різновидів відношень у гіпонімній парадигмі: 1) гіпероніма до гіпоніма, коли можна замінити гіпонім гіперонімом без особливих утрат змісту; 2) гіпоніма до гіпероніма, коли замінити гіперонім гіпонімом не можна; 3) між когіпонімами за умови, що один гіпонім виключає другий когіпонім, зберігаючи зв'язок однопорядковості – однакових ярусів та ієрархій [3, с. 81]. Така типологія є досить слушною, що й потверджує проаналізований мовний матеріал.

Крім родо-видових зв'язків, терміни музейної сфери пов'язані між собою відношеннями «частина – ціле». Науковці вказують на істотну відмінність між гіперо-гіпонімією (рід – вид) та голо-партонімією (частина – ціле), адже перша ґрунтується на подібності / відмінності предметів, друга – на зв'язках (взаємодіях, залежностях) предметів. У складі терміносистеми музейництва виявлено невелику кількість термінів, пов'язаних голо-партитивними зв'язками, наприклад: музейні підрозділи – *архів музею, бібліотека музею, відділ фондів, екскурсійне бюро, лабораторія музею, редакційно-видавничий відділ, реставраційна майстерня* та ін.; оболонки Землі (природничі музейні терміни) – *атмосфера, біосфера, геосфера, гідросфера, літосфера, мезосфера, ноосфера, озоносфера, педосфера, соціосфера, стратосфера, тропосфера* та ін.

У термінології родо-видові відношення тісно пов'язані з дефініцією. Дефініція, за висловом Н. Арутюнової, «не просто пояснює значення терміна, а встановлює це значення», причому значення впливає із взаємозв'язків термінів усередині певної системи. Дефініції термінів формують у процесі наукового дослідження. Вони дають мінімум даних, потрібних для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять [1, с. 43–44].

Найбільш поширеним на практиці різновидом дефініцій є так звані родо-видові дефініції. Як наголошує С. Шелов, у родо-видових дефініціях завжди виділяють родове поняття та його видову ознаку, яка дає можливість виділити відповідне видове поняття й назвати його значенням означуваного терміна [14, с. 37]. Необхідно додати, що для завдань термінологічних досліджень існує досить повний опис родо-видових дефініцій і вимог, які вони мають задовольняти. Цей тип дефініцій має універсальність, яка пояснює існування тлумачних термінологічних словників, що містять саме родо-видові дефініції. «Для того, щоб отримати вдалу дефініцію терміна, потрібно побачити в позначуваному терміном предметі (і відповідному понятті) його родові й видові ознаки» [2, с. 82]. Побудована за цим принципом дефініція, пояснюючи особливості видового поняття через найближче родове, розкриває не тільки його зміст, а й взаємозв'язок з іншими поняттями терміносистеми: «*бонітування* – якісна оцінка окремих природних ресурсів (вод, ґрунтів, тваринного світу тощо), їхніх територіальних угруповань (біогеоценозів, заповідних ділянок, ландшафтів, угідь) або окремих господарських цінностей з метою продуктивнішого їх використання» [6, с. 25], «*дереставрація* – здійснення комплексу науково-обґрунтованих заходів щодо усунення спотворень музейного предмета, які виникли внаслідок застосування застарілих методів реставрації; у деяких випадках – нейтралізація слідів попередньої реставрації» [9, с. 29], «*картографування* – нанесення на карту (на основі різних типів зйомки, застосування будь-яких матеріалів про просторові особливості явищ тощо) контурів, які окреслюють ареали більш-менш однорідних явищ, або точок, які відображають місця зустрічі об'єктів» [6, с. 83], «*колекціонування* – цілеспрямоване збирання та зберігання, як правило, однорідних предметів, що зазвичай мають наукову, історичну або художню цінність» [12, с. 51], «*реєстрування* – надання постійного номера надходження для ідентифікації пам'ятки та занотування цього номера відповідно до системи» [9, с. 98] та ін. У наведених прикладах дефінітовані терміни є гіпонімами стосовно виділених у визначеннях

термінів-гіперонімів. Гіпероніми в таких випадках позначають переважно формою іменника в Н. в. однини або номінативним терміносполученням, що є семантичним центром дефініції, довкола якого формуються додаткові семантичні компоненти.

Отже, термінологічна система музейництва пронизана родо-видовими відношеннями. Інтерес до гіпонімних відношень у семантиці термінологічних одиниць зумовлений тією важливою функцією, яку вони виконують у терміносистемі мови науки, а також тим, що сітка родо-видових відношень визначає місце терміноодиниць у термінологічних системах. Останнє вможливує передбачення появи нових термінологічних одиниць, які можуть займати вільні місця в гіпонімних структурах.

Гіпонімія, яка базується на об'єктивно-філософських відношеннях, є самостійною лексико-семантичною категорією, яка має свою мовну специфіку в термінології. Гіпонімні взаємозв'язки є найуніверсальнішими, найфундаментальнішими парадигматичними відношеннями, за допомогою яких може бути структурований як словниковий склад національної мови загалом, так і його термінологічна лексика. Гіпонімні відношення є важливим чинником системної організації термінології музейництва. Вони відображають взаємозумовленість та ієрархічність понять музейної сфери. Наявність розгалужених гіпонімних груп свідчить про складність системи понять, що обслуговує музейну сферу.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що гіперо-гіпонімна парадигма є однією з визначальних категорій, яка створює систему музейних термінологічних найменувань і є засобом їхньої тематичної ієрархічної організації.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Синтаксические функции метафоры / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Серия : ОЛЯ. – 1978. – Т. 37. – № 3. – С. 40–45.
2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах : учеб. пособ. / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высш. школа, 1987. – 104 с.
3. Девкин В. Д. Немецкая лексикография / В. Д. Девкин. – М. : Высш. школа, 2005. – 670 с.
4. Как работать над терминологией. Основы и методы : [пособ. сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч.-техн. терминологии АН СССР]. – М. : Наука, 1968. – 76 с.
5. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки ; Ком. науч.-техн. терминологии АН СССР. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
6. Климишин О. С. Природнича музейна термінологія : словник-довідник / О. С. Климишин. – Львів : Державний природознавчий музей НАН України, 2003. – 242 с.
7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 464 с.
8. Маслов Ю. С. Введение в языкознание : учеб. / Ю. С. Маслов. – М. : Высш. школа, 1987. – 272 с.
9. Микульчик Р. Словник-довідник термінології музейництва / Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т. Рак. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 128 с.
10. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения : учеб. пособие / М. В. Никитин – М. : Высш. школа, 1988. – 168 с.
11. Новиков А. А. Семантика русского языка : учеб. пособ. [для филолог. спец. ун-тов] / А. А. Новиков. – М. : Высш. школа, 1982. – 272 с.
12. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
13. Романова О. О. Гіперо-гіпонімія в українській швацькій термінології / О. О. Романова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія : Філологічна. – Вип. 50. – № 765. – С. 32–35.
14. Шелов С. Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения / С. Д. Шелов. – СПб. : Филологический фак-т СПбГУ, 2003. – 280 с.
15. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.
16. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові : монографія / Н. О. Яценко. – К. : Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 179 с.

Ivanna Fetsko

HYPER-HYPONYMIC RELATIONS IN MUSEUM TERM SYSTEM

The article clarifies the essence of synonymy possessing an essential role of systematizing the lexical systems of national languages in general and terminological subsystems in particular. Characterization of hypero-hyponymic relations among Museology terms is made, as well as research of their links to the definitions done, with the determining of the hyponyms' major functions, and the set of means to express the hypero-hyponymic relations.

Keywords: term, hyponym, hyperonym, system, relation.

Иванна Фецо

ГИПЕРО-ГИПОНИМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В МУЗЕЙНОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

В статье выяснена сущность гипонимии, которой принадлежит весомая роль систематизатора лексических систем национальных языков вообще и терминологических подсистем в частности, охарактеризованы гиперо-гипонимные отношения между терминами музейного дела, исследована их связь с дефинициями, определены основные функции гипонимов и совокупность выразительных средств гиперо-гипонимных отношений.

Ключевые слова: термин, гипоним, гипероним, система, отношения.

Надійшла до редакції 16.03.2014 р.